

Պ Ա Յ Մ Ա Վ Ա Ն

ԳՐԱՆՄԱՐԿԱՆԵՐԻՆ ԶԱՅՈՑ ՄԱՐԿԱՐԿԱՆԵՐԸ

Արքեմանդիտու վրդարեան:

Ընթերցողներն արդէն առիթ ունեցած են կորցալու եւ ինչ ինչ առեւտրութիւններ ստանալու Աւքսենտիոս վարդապետ վրդարեան Ալաթիայ եպիսկոպոսին, առաքելական փոխանորդին ու Գրանսիրուանիոյ Տայոց առաջնորդին վրայ: — Ինք անտարակոյս, չէ թէ միայն Հայաքաղաքին, այլ նաեւ բոլոր Գրանսիրուանիոյ ազգայնոց առաջին փարգի աստղն է, որ իւր ընդարձակ գիտութեամբն, ձեռնարկութեան ոգւովն ու հեղինակութեամբն՝ շարունակ ու մեծ յաջողութեամբ գործած է ի նպատակ Գրանսիրուանիոյ Տայոց, որ պաշտպանեց զիրենք ամէն բանի մէջ ու զանազան գաւառութիւններու յաղթելով՝ հիմնեց իրենց համարյա ամբողջ Տայաքաղաք մը:

Այս մեծ մարդուն յիշատակն ու անմոռանալի արդիւնքներն ոսկեղէն անոթներէ տառերով գրոյմուած են ամենուրեք սրտին մէջ:

Ապահովապէս չենք կրնար բնել, թէ այս երեւելի ու գիտնական աննն ուր եւ երբ ծնած է: Հաստ հաւանական է, որ Մլոյտավայի Պօղոսն քաղաքն եկած ըլլալ շաւարհ, որովհետեւ հին արձանագրութեանց մէջ, իր տոհմային անունին ըով հասարակօրէն պօղոսանցի մականունն ալ գրուած կը գտնենք: Ճորճովն ուղղ. ժողովրդապետութեան շատ ճշգրտեամբ գրուած պատմութեան երկրորդ գլխին մէջ՝ Օգսենտիոս վրդարենց՝ Պօղոսնի, կ'անուանուի: Նոյնպէս հայաքաղաքի ժողովրդապետական եկեղեցւոյն մէջ պահուած արձանագրութեան համեմատ՝ պօղոսնի կը կոչուի: Գարձալ՝ վարդան Գունանեան, Լէմպերկի արքեպիսկոպոսն (1681—1715) իր մէկ նամակին մէջ՝ զինք, Պօղոսանցի Աւքսենտիոս վրդարեանց կ'անուանէ:

Իր ծննդեան տարին աւելի դիւրաւ կրնանք հասանալանապէս — գտնել, պատմական յիշատակագիրներէն առնելով: Անորդեա իւլէշ¹, Փրանկ, Ֆաշինկ² ու Եով. Պենդէօ³ վրդարեան

եպիսկոպոսն վրայ խօսելով՝ կ'ըսեն թէ 1684ին, Հռոմէն դարձաւ իրրեւ ձեռնադրուած քահանայ, հոն տասնուչորս տարի գեղեցիկ պարտութեան ու եկեղեցական գիտութեանց մէջ կրթութեւն ստեւ: Գոնէ 15 տարեկան մը կար, երբ Հռոմ գնաց (1670ին): Ուստի ըստ այսմ՝ իր ծննդեան տարին կրնանք 1655ին գնել:

Նմանապէս չենք գիտեր, թէ ինչ էր իր ծնողացն անունը. որովհետեւ մկրտութեանց ամենէն հին մատենաք կորսուած է: Վարդան Գունանեան, իր մէկ մուրհակին մէջ (1687ին) կ'ըսէ թէ Աւքսենտիոս՝ Լուսիկին որդին էր: Ուրեմն իր հայրը՝ Լուսիկ վրդարեան էր: Իսկ մօրն ոչ ցեղականն են ոչ մկրտութեան անունը կը յիշուի սեղ մը:

Աւքսենտիոս, ինչպէս վերն ըսինք, 1684ին Հռոմէն, իրրեւ առաքելական քարոյղը՝ Գրանսիրուանիա անցաւ, այն բացօրոշ կամօք, որ Մլոյտավայէն հոն գաղթող ազգայիններուն՝ ուղղափառութեան ճշմարտութիւնները ճանչցնէ: Իր այս գիտման ամենէն յառաջ ու ամենէն աւելի ընդգիմացաւ Մինաս, Զիւլֆտար Օղլու եպիսկոպոսն: Եւ ինչպէս որ հասարակօրէն ամէն նոր տեսակ շինուածքի, ամէն նոր կարգադրութեան պատշէ՛ աշխատութիւն, վշտակութիւն ու կասկածանք է. անանկ ալ պատահեցաւ Աւքսենտիոսի հետ: Իրենները՝ զինք իրրեւ խաղաղութեան վերափոխ ու հաւատքի խողովար Գրանսիրուանիոյ կառավարութեան ամբարաններէն: Բայց չվարացաւ սկսած գործքն եւ չլիցաւ: Չորս տարի անսուղ գործեց բանիւ եւ գործով: Վերջապէս իր աշխատութիւնը վարձատրուեցաւ, այնու՝ որ նոյն իսկ անոնք՝ որոնք իր ամենէն մեծ թշնամիներն էին — ի մէջ այլոց Մինաս, քահանայից բազմութեամբ մը — յայտնեցին իր առջեւ թէ ուղղափառ եկեղեցին դառնալու կը փախաքին: Մինասի դարձը պատահեցաւ 1686ին Լէմպերկ. ուր հրապարակաւ Բալլավիշինի կարգին իննովներստի ԺԱ. պապին նուիրակաւ անոցն դրաւ հաւատոյ գաւանաքը՝ Մինաս, որ ուղղափառ հաւատքին ամենէն մեծ պաշտպաններէն մէկը դարձաւ, մեռաւ Պիտրից քաղաքը մեծ սրբութեամբ: Ստիւ. Ռօշթա իր տարեգիրներուն մէջ կ'ըսէ իրեն վրայօք. «Մինաս, Մլոյտավայի եպիսկոպոսը Լէմպերկէն՝ հռոմեա-

¹ Doctor Oxendius Botsanensis Verzeresko, collegii urbaniani alumnus, per me consecratus est in Episcopum Aladiensem, anno Dni. 1691.

² Ortus et Progressus variarum in Dacia gentium ac religionum, Claudiopol. 1794. էջ. 64.

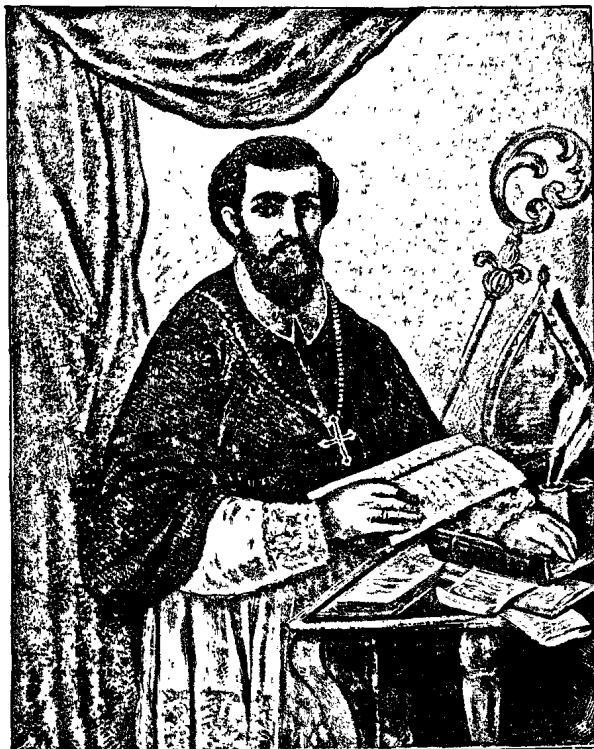
³ Nova Dacia, sub R. P. Francisco Fasching, Claudiopol. 1743. էջ. 25, 29.

⁴ Transylvanica. Auctore Josepho Benkő. Claudiopol. 1833. Հատ. Բ. էջ. 560—561.

¹ Doctor Minas Endoxiensis Cillifdar-Oghlu cognominatus, Episc. Moldaviae, venit mecum Leopolim et coram Cardinale Pallavicini, Innocentii XI legato catholicam professus est fidem, a. Dni. 1686. aerae Armenorum 1135. — Hist. arm. Vienneae, էջ. 68.

բական լեռներէն անցնելով՝ Առտեալ դարձաւ։
Հիւանդութիւնն . . . որուն պատճառաւ շատ կը
տանջուէր — վերջ տուաւ իր կենացը։ Վախճա-
ներուն գերեզմանոցը թաղուեցաւ։ Շատ

Յունանեան — Լէմպերկի արքեպիսկո-
պոսն — որ Դրամսիւլանիոյ հայոց վրայ եկե-
ղեցական իշխանութիւն մը կը բանեցընէր,
իրենց հոգեւոր հովուէն զրկուած հաւատացե-

OXENDIVS VERZELLESQVS
COLLEGII VRBANI DE
ALVMNV EPISCOPVS

ARMENO-MOLDAVVS
PROPAGANDA FIDE
ALADEN. ANN. D. MDCXCII.

ԱՌԱՍՏԵՆՑԻՈՍ ՎՐԱՐԱՐԱՆ

սրբակեաց անձ մըն էր. ինք զինք կը ձաղկէր։
Շարունակ պահք կը պահէր աւ. կ'աղօթէր։
Թամասացութիւնն ամէն օր կ'ըսէր Գիշերները
շատ անգամ կ'եւրէր աւ իր խցին մէջ պարտելով
կ'աղօթէր. Աս բանս շատ հեղ իմ աշուրնե-
րովս տեսայ։

լոց հոգեւոր պիտղքները հոգալու համար
զմբղարեան վրանն ընդհանուր փոխանորդ աւ
հոգաբարձու դրաւ, մինչեւ որ առաքելական
գահն, ննջեցելոյն տեղն ուրիշ եպիսկոպոս
մ'անուանէ. հրամայելով իրեն, որ մենադ
եպիսկոպոսին ստացուածքները ժողովէ եւ քով

պահէ, մինչեւ որ անոնց վրայոց նոր կարգա-
գրութիւն մ'ըլլուի:

Աբսենտիստ, իբրեւ եպիսկոպոսական փո-
խանորդ աւելի ընդարձակ իշխանութեամբ ու
հեղինակութեամբ զգեստաւորած՝ ալ յա-
ռաջուան ընդգիմագրութիւնները չդառաւ: Գար-
ձի գործը՝ դիւրացաւ, օր քան զօր յառաջա-
ցաւ ու աւելի տարածութիւն ստացաւ: Եկեղե-
ցականաց այն մասն ալ, որ մինչեւ Տիմոթեոսը
հասնաբնի սկզբունքներն ընդունելու կ'ընդգի-
մանար, յայտնեց թէ Հռոմայ գահուն հետ կը
միանայ: Աս ըլլալէն ետեւ՝ հաւատացելոց ժո-
ղուն, զՄատրու գլխաւոր քահանան ութ
սուրբ քահանայի հետ լէամերկ իրկեց: Ասոնք
կանոնադրեալ — Բաղլալիշինի յաջորդին —
հաւանութեամբ, վարդան Յունանեան արքե-
պիսկոպոսին առջեւ՝ յանուն բոլոր Դրանսի-
լուանիոյ հայոց, Ս. Հօր հաւատարմութիւն
խոստացան: Խնդրեցին միանգամայն իննովկեն-
տիստ ծԱ. պատէն որ իննովկենտ եպիսկոպոս
զեն զՎրդարեան:՝ — Իննովկենտիստ բարե-
հաճութեամբ ընդունեցաւ իրենց աղաչանքը:
Սակայն, իր — 1689ին պատահած — մահէ
արդեւից որ ինդիքներն կատարէ: Այսու ամե-
նային իւր յաջորդը՝ Աղեքսանդր Բ. ԳԱ. քսեն-
տիստ — 1690. Հոկտ. 3ին — համառօտա-
գրով մը Դրանսիլուանիոյ հայոց առաքելական
փոխանորդ ու երեսփոխան անուանեց:

Կը ներփակեմ հոս քահանայապետական
համառօտագրութեան ժամանակակից հայերէն
թարգմանութիւնն, որուն վրայոք այսպէս կ'ըսէ
Վ. Յունանեան. «կայեմ, թէ հաւատարմարար
թարգմանեալ է ի լատինականէն ի հայկական
բարբառ»: —

Ա Ղ Ե Ք Ս Ա Ն Դ Ի Փ Ա Փ Ը Ե Բ Դ

Սիրելի որդի մեր, օգնմանի Ողջն ու առաքելական
օրհնութիւն:

Ղ ան աւանդելոյ մեզ յատուածուստ
հոգևական գիտապետութեան, եւ Հրդարաբ-
ձեմեան, ըստ առեցելոցն մեզ ի վերստ,
կամարով օգնել ոգնեւոր հաղիստութեանցն
Հայոց Պաշտամու, որք են այժմ ի սփիւռս
Սիւրբախց եւ Թանսիվանիոյ. ակնկալելով

«Eliam sacerdotem armenum, cum octo aliis
Leopoldi, ad nuntium apostolicum ablegarunt, ubi an-
nunte Cardinale Cantelmo, Pallavicini successore, co-
muni Archiepiscopo Leopoltiano, Vartano Hunanian to-
porerem Romano Pontifici subjectionem iurejurando
promiserunt. Litteras etiam ad Innocentium XI... exa-
rarunt, quibus ut armenis novellae Ecclesiae germini,
fidelium Pater bene precaretur, et Oxendium de re
quam optime meritum episcopali honore inuigilaret imis
precibus exorarent. Առ- Երեւել. Ortus et progressus.
Claudiopoli. 1764. Էջ. 66.

որ. ի հաւատ քո. ի խահմութիւնդ. յանա-
րատութիւնդ. ի վարդապետութիւնդ. յարթնու-
թիւնդ. եւ ի նախնիդ ուղղափառ օրհնող Ան-
տուծոյ ամենից արգելմանց եկեղեցականաց. բա-
նագրանաց նորվից. եւ այլոց որոց են իյէ իրաւանց
Աստուծոյ. կամ կանոնաց. եթէ ի նոստ որով եւ
իյցե աղազաւ գուցէ անկեալ իյցես. գործադրու-
թեամբ սոյնոյ կնդակին. արձակեմ զքեզ, եւ
արձակեմ զսլ համարանք. խորհրդով ոմանց
գերապատուելաց եղբարց մերոց Գարսիւնալաց
սբրդ եկեղեցւոյս Հոսովկանի, որք են վերակայուք
պաշտաման ածմանն հաւատոյ. եւ մանաւանդ
վերադիտուք իրաց պատուելի ազգին հայոց.
զքեզ վասն. հայոց պաշտամոյ. որք այժմ գտո-
նին ի սփիւռս Սիւրբախց, եւ թանսիվանիոյ.
վէջիւ եւ երեսփոխան առաքելք. կարգեմ եւ
հաստատեմ. ամենայն իշխանութեամբ. որք են
հարկաւորք. սակայն զի զու ամենայն հնազանդու-
թեամբ ստորադրեցաւ լիդիս իշխանութեան
նախասացեալ Ժողովոյ Գարսիւնալայոյ վասն սրդ
հրամայեմ ամենեցուն. եւ իւրաքանչիւրոց. ու
որս պատկանի. եւ որով եւ իյցե պատճառաւ պատ-
կանելոց իյցե առկայոյ. զի ընդունելոցն զքեզ
ամենայն պատուով. եւ մեծարանք. զոր կարգե-
ցուք ի գործ առաքելական նրեպիսկոսնութեան.
Գործակալութեան. եւ Վէրիլութեան. այսու
մերով կնդակաւ աւանդեցեալ. Եւ ճանաչիցեն
զքեզ ինքեան Տովիւ. եւ առաջնորդ. եւ յոմե-
նայն իւր. որք առ այդ իշխանութիւնդ պատկանի.
եղցին քեզ հաղանքէ ձեռնառք. օգնականք.
եւ ընթերցականք. եւ զքոյ իրաւոյ. զբարադու-
թիւնս, զվարդապետութիւնս. եւ զպատուերդ
խոնարհութեամբ. եւ ամենայն հպատակութեամբ
ընդունելոցն. եւ գործունակօրէն կատարել շնայու-
ցեն: Ապա թէ ոչ զվճիւս. զպատիւս. զորս գու-
րստ իրաւանց եւ կանոնաց որոց առհամայնիցն
կամ հրատարակեալ. ընդդէմ հպառակաւոց քոյ.
եւ արանց անհնազանդից. մէք եւս զայնտիկ հաւա-
տաւորեց եմք եւ հրամանաւ Աստուծոյ հաւատա-
պահել շնայուց եմք անխախտապէս եւ անարատ
մինչեւ ի վերահաստեցումն ըստ արժանեաց: Ոչ
ընդգիմանալով այսօրի ոչ Աստուծականաց ոչ
Ընդ հնարականաց եւ ոչ գտաւանականաց Սիւնհո-
դոսաց արարեցելոց, թէ ընդհանրական. եւ թէ
մանաւանդական առհամարաբութեամբ. կամ օրի-
նադրանքաւորք. որովք եւ իյցե ընդգիմանալով:
Զօրս ամենայն, եւ զիւրաքանչիւր ի նո-
ցանէ. եւ զգալմանս, կամ զինքնաւսն իւրեանց.
լիապէս եւ բաւանախարար յայտնեցեալ. եւ մի
քան միջէ ծանօթացեալ. եւ յայլս իյցե զիւրեանց
ամրութիւն պահելով: սակայն վասն վերոգրեցելոց
գործունակութիւն, այժմ, միայն մանաւանդապէս,
եւ յայտնապէս լուծանեմք, ընդդէմ ամենից
որոց եւ իյցե հակառակոյ:

Գրեցաւ: ի Հռոմ ի Սուրբն Մարիամ Մայիթօր.
Ընդ կընթ 22նորմին:

Երբորդում աւուր Հոկտեմբերի ամսայն
Եամի ներմարմնութեան տեառն. Ռ. Ռ. Ղ.
Վե հպտետութեան մերոյ Եսաւանոյ Ամին.
Տ. Կ.:

Յաջորդ տարին, յուլիսի 30ին ձեռնադրուելով՝ ամբողջ Պիսարից դուրս։ Բայց շատ չանցաւ ու իմացաւ որ Տոս Տանգիստ պիտի չունենայ Սաքսոններէն, որոնք՝ ծուռ աչքով կը տեսէին Տայոց Տոս տեղաւորուիլը։ Սար վրայը, 1692 յունուար 30ին գրած մէկ նամակին մէջ դառնապէս կը գանգատի։¹

Աբսենտիոս, որ իր ազգին՝ չէ թէ միայն անձուկ մտօք առած՝ Տոբուպիտան էր, այլ նաեւ ամէն կերպ յարաբերութեանց մէջ անոր խորհրդատունն ու առաջնորդը՝ իր բոլոր հոգն, իւր ազգին ընկերական յարաբերութեանցը, փառացականութեան ու հաստատութեանը վրայ դարձուց։ Ուստի եւ ուզեց որ Տայք անակն նոր քաղաք մ'ունենան, ուր որ բոլոր ազգայինք — իւրեւ թէ կենդանին մը մէջ ժողոված — միացեալ զօրութեամբ՝ հասարակաց շէնքեր ու մարդասիրական հիմնարկութիւններ կարենան հաստատել։ որովհետեւ, ինչպէս յայտնապէս էր անանք, Պիսարից, Սաքսոններուն մէջ, ապաճողութիւն, խաղաղութիւն ու հանգիստ պիտի չունենային։

Բայց երբ, իր ժողովրդեան օգտին համար կը յոգեներ, ձանապարհորդելով ու իրատելով՝ գերի ինկաւ ու օտար երկիր տարուեցաւ, ուսկից միայն — երբ տարի խեղճութեամբ կ'անը անցընելէն ետեւ — գարլովիցի (1693 Յուլիուս 26) հաշտութեամբ ազատելով՝ Վիեննա գնաց ու Լէոպոլտոս Ա.էն հրաման ընդունեցաւ Տայ քաղքի մը հիմնարկութեանը։ Իսկ Էլէոնորա կայսրուհին, շատ վշտացած ու նեղութիւններ կրած եպիսկոպոսին, եկեղեցական հանդերձներ պարգեւեց. որոնք հիմակ ալ մայր եկեղեցւոյն ամենախառաւոր զարդարանքները կը կացուցանեն։²

Հայ քաղքի մը հիմնարկութեան հրամանագիրը ձեռքն ունենայէն ետեւ, սխառ մտածել թէ ուր տեղ չինէ այն քաղաքը։ Ընտրութիւնն ի սկզբան իւրօրէն գեղին վրայ ին-

կաւ. ուր որ քիչ ատենի համար ամբողջ դրած էր՝ Պիսարիցի Սաքսոններուն ընդգրկմագրութեանցը համարն էսո՝ տուն, ջաղաքը ու կառուած ունէր — Սակայն ետքէն, աւելի յարմար տեսաւ կերպ գեղը։ Ուստի եւ որոշեց որ այս տեղ զին նորաշէն հայաքաղքին հիմը։ Ինք եղաւ առաջինն, որ իրեն տան տեղ ընտրեց, հիմնական մայր եկեղեցւոյն ալ կողմը. որ իր մահուանէն ետեւ եկեղեցի եղաւ։ Սար վրայ իր ճաշակին համեմատ ձեւել ու շափել տուաւ, Հռոմէն հետը բերած ճարտարագետի մը ձեռքը հրապարակներն ու փողոցները. ու հրաւեր իրկեց իր հաւատարեաններուն՝ Պիսարից, Կէօրկէն, Ֆէլֆալու, Բէդէլէ, Պարօշ եւ այլն, որ հոն գտն ու իրենց աներ շինեն։ Ազգայնոցն, շատոնք իրեն հնազանդելով՝ քիչ ատենի մէջ, վաղեմի կերպ գեղին տեղը, շէտակ փողոցներով ու ընդարձակ հրապարակներով պզտի գեղեցիկ քաղաք մը կանգնուցեալ։³

Իր եպիսկոպոսական գործառնութեան շատ յիշատակները դեռ կ'ենցած են։ Հայաքաղաքն ունի շարժական խորան մը, զոր ինք օրհնեց։⁴ — Ինք ձեռնարդեց զԼուսիկ Գալովը Զարդարեան, որ տասը տարի չճորճով ժողովրդապետութիւն ըրաւ։ Ինք անուանուեց 1708ին Յուլ. 20ին Եղիսարեմովսոյ ժողովրդապետ զՅովհ. Եւալպէյ։

Բայց չէ թէ միայն ազգայնոց, այլ նաեւ լատինական եկեղեցւոյն մեծ ծառայութիւններ ըրաւ. ու եպիսկոպոսական պաշտօն կատարեց։ Որովհետեւ Տարի եղաւ որ այն միջոցին (1697) Դրանսիականից լատին եպիսկոպոսն Անդրէաս Իւլէշ, թագաւորական վերին կառավարութեան հրամանագրին համեմատ Դրանսիականայէն ելլէ, ⁵ Աբսենտիոս օրհնեց փրանկիսկեան Տայոց Միգհաղի եկեղեցին. Սրբաշինեալ երկրին մէջ օրհնեց ու օծեց զանգակներ։ Ուրիշ տեղեր ալ եպիսկոպոսական պաշտօն վարեց։⁶

¹ Սեկ. դեռ 15 արքի յառաջ կ'ենցած էր քաղքին յիս միջնակին, ուր որ Աբսենտիոս, ինչպէս կ'ըստին առաջինը «գողնացով» հրամայած ընդդ զործադարն մեկուն թէ «Հոս զարկ փողոցներ»։

² Ետեւի կողմէ այս յիշատակարանը կը կարգանայ. Altare hoc consecratum est & Rev. P. Oxendius V. Episc. Al. et Vie. Aplice; qui inclusae sunt reliquiae SS. M. եւ այլն. 1695. 2. 7. bris.

³ Չատուր կը գրէ թէ մէջ յոյժ կառավարութիւն եպիսկոպոսին. «Սրբաշինեալ երկրին Գեղարց տեղան թէնքերս թէնքս officio nostro et commissione Dominorum statum et Ordinum, որ յիշտուցաւ ու ծանր ըզայ, մեր երկրէն բաւել մը յառաջ եկելու»։

⁴ Դիւլէ, վերին Հռոմէական զինուորական առաջնութեան (missio castrensis) վրայ խոսելով՝ կ'ըսէ թէ տարեգրութեան ծախքը 1699 մարտից կ'արժան տօնի, Տայոց եպիսկոպոսը, շատ հեռու երկրէ, առաքելութեան տեղի կ'աւ. ու երբ անընթեաց քահանայի օգնութեամբ թափօր կատարեց ու արութիւնը տարաւ. —

¹ Nie. Nilles. Symbolae. Ինսպրու. 1885. Հատ. Բ. 922.

² Այս բան յաջորդ խոսքերով կը գրէ առիթնիս Ընդ. իւլիէ պատմագիրը. Dum ita pro salute gregis Domini praesul vigilantissimus exhubat, vinetus pro Deo, pro Caesare, pro Religione, . . . abducitur; ubi triennium integrum ius confictuatis miseria . . . libertate demum donatus est. Laudavit Oxendii virtutem imperator Leopoldus ad in Praesulem Deo, Caesari, Religioni fidelem, augustos contestationes favores ius extruendae Armenopolens in Transylvania petenti concessit. Probatit quoque digna tanto Caesare conjunx Eleonora. et episcopalis orasum indumentis Vienna demisit. Extant a hodieum Armenopoli et Iuleuclatum Augustissimi in Oxendium, armenaque gentem favoris exhibent monumentum. — Ortus et progressus, Claud. 1766. էջ. 67.

Թե մէկալ կողմանէ ինչ հեղինակութիւն ու ազդեցութիւն ունէր Աբսենտիոս, չէ թէ միայն ազգայնոց այլ նաեւ օտարաց առջին, կը տեսնուի, այն՝ հաւատքի արժանի յիշատակներն, որոնք իրեն արուած մեծաշէն յանձնարարութիւններուն վրայ կը խօսին¹։

Ռապուդին զորապետը 1703ին սրբույննրուն ապստամբութիւնը զսպել ուղերով՝ ՂԱբսենտիոս, Միքայէլ Միքէշի հետ իրկեց, որ իրման ու ապստամբները հանգարտեցընեն։ Ուրկայն շէրման անուն սաբսոնական գեղին մէջ գութոցները զերկը բռնեցին ու Հունգարիա, Ռաբոցիի տարին. ուր Միքէշ ապստամբ գութոցներու կողմն անցաւ։ ՁԱբսենտիոս ալ շատ տակալեց Ռաբոցի, որ իր կողմն անցին. բայց ի զուր Զինք երկայն տանն լանտարկեկէն ետեւ, երբ որ տեսաւ թէ Վասիսը ունեցած հաւատարմութիւնն չէ կրնար ետ կեցընել՝ ազատ թողուց։ Ատոր վրայ Աբսենտիոս, Վիեննա, սակից՝ Գրանսիլուանիս անցաւ²։

Վլադարեան մեծ գործունէութիւն ցուցուց ամէն ուղղութեամբ։ — Որպէս զի համակրութիւններ, փութեւնանդութիւնն ու բարոյական կենսութիւններն մէջ տարածեւ, ընկերութիւններ հաստատեց, որոնց կանոններ ալ տուաւ³։

Ինչպէս գիտենք, Աբսենտիոս, որ արքունեացառջեւ մեծապէս պատուուած ու սիրելի անձ մըն էր, երրորդ անգամ — 1712ին — Վիեննա գնաց, որպէս զի իր ազգին արոց ու առեւտրական յարաբերութիւններն ի կարգի բերէ, գրեթէ լնացած նորայն թագքին համար արտօնութիւններ ընդունի. եւ գլխաւորաբար, որ հայ եպիսկոպոսութեան համար եկամուտներ յաջողցնեն։ — Ազգայինը — որ թէպէտ տեղւով իրարմէ հեռու, այստ ամենայնիւ, հայ գոմբանիս անունի տակ, իրարու հետ միացած

մարմին մը կը կազմէին՝ իրենց ներքին գործառնութիւնները մէջերնին կը լմնեցընէին, տուրքերն իրարու մէջ կը բաժնէին եւ հասարակաց արկղէն կը հոգային իրենց եպիսկոպոսին վարձքը — իրենց գործքին պաշտպանութիւնն՝ իրենց սիրելի եպիսկոպոսին յանձնեցին, զոր իրեւ մեծ հեղինակութիւն ու փորձառութիւն ունեցող, արգարարորով ու անձնանուէր մարդ մը կը ճաննային։ Ու չնայածեցան այս բանիս մէջ. վասն զի կը գտնէր, թէ շուտ մը վատըրկեցաւ Գրանսիլուանիոյ նորոնտր կառավարն, զպարոն Սիկիսմունտոս Գոնիթ. վիենորական վերին հրամանատարն՝ զպարոն Ստեփ. Շըպշիվիլ. Գնդնատիոս Հան՝ կայսերական սան ներքին խորհրդականն (Caesareae camerae aulicae consiliarius) եւ Գրանսիլուանիոյ արքունեաց կառավարութեան վերատեսուէր։

Իր հաւատացեցոյն օգտին համար քրանող հովուապետն երեք տարիի չափ մնաց Վիեննա Այս միջոցին՝ մեծ ջըջահայեցութեամբ գործեց ի նպատակ Գրանսիլուանիոյ ազգայնոց. եւ ի մաս նաւորի իրմէն հիմնուած հայաքաղցքին համար։

Ազգայինը՝ շատ կը սպասէին իր՝ Վիեննայէն վերագաւաճալուն։ 1714, Յունուար 2ին, առ Վլադարեան գրուած թուղթ մը կը լայտնէ թէ ինչպէս կը կարօտին իր ժամ մը յառաժ ետ դառնալուն. չէ թէ միայն անոր համար, որ զինք կարենան տեսնել, հապա նաեւ անոր համար, որ իր խորհրդոցն, իր խօսքերուն եւ հրահանգացը համեմատ գործեն։ «Հոգեւոր հօր մերոյ Օգոստինոս Արքեպիսկոպի թիվին ոճկդ. յունվարի Բ. — Փափաքներ ու կարօտներ — կը գրեն — տեսուի խիստ. եւ բարասեմք գալըտ ընդ մեզ, եւ տեսանել զտառապեալ ժողովուրդն Արտեայուն, ամենից Կերայուն, կամ Կուրկինու, իպաշխարհու կամ ճուրճովն։ Միքը ամէնը անպակ գիտիք, որ արքունիկնդ ամենիս սէպը կաշխատիս ու կուրալիս ու քալիլիս Կիսարին մօտ բան հաստատելու. ինչ եւ իցէ. կամ թէ ուժէ հաստատած է. թէ տայեց, թէ ուրիշ բաներու, Նա հիմի երկրին պարունաաբը զմեզ իւր բաժնին Կերպացող մէ, թէ Կուրկինու, թէ ի պաշխարհուցին, թէ ճուրճովցին. ու մեր վրայ տալիք կուզին ձգելու» Նա մինք խնդրինք զըրբութիւնդ, որ կարնաս նա, քանի ինչ թէզ իդաս, որ տեսնուիք թէ ինչ բանի ճոճ պի բռնիք»։

Արքային պարապ տեղ սպասեցին Զինք՝ ալ չտեսան։ Ա՛լ չկրցաւ հաշիւ տալ իր բրած կարգադրութիւններուն ու կատարած գործն

Annō 1699. — Processio theophorica ab anno 1542 non visa, hoc anno coepit. . . . solemniter ad disposita debito ornatu altaria deducta est. In eo primum illius. et Rymus D. Armenorum Episcopus a compluribus milliaribus huc advena adscriptis tribus presbiteris inter colluentia copiosa luminaria venerabile Sacramentum detulit, pietatem catholicam demirantibus et depraedicantibus ipsis acatholicis. — Վիեննայի արքեպիսկոպոսն սան գիւնատարով 11.968 թուական ունեցող ձեւադրին մէջ։

1 Symbolae. — Ցեղեկութիւնք եւ վիճիւր Գարսիէ Գաբրի. Գալիայի ապստամբութեանց առաջնորդին։ Ինսպրուք. 1885. Հատ. Ա. էջ. 263։

2 Ատոր վրայց յաջողութեւ կը կարգանք հայ տուրքերը մէջ. «Գութուցային — ժամանակը այսպէս կը կուշուէր ժիւ. Գարուն երկրորդ կիսուն ապստամբութիւնը — զարգանա եպիսկոպոսը Գութուցները բռնելով հետ միջեւ միջոցին, ուրուն միջեւ միջոցը գութուց գարմիկէ. եւ զարգանա վարպետը երեք տարի փակ բերելին մուշտալը, որ գութուց գարմիկէ միջեւ որ խաղաղութիւն գարմիկէ կազմէին»։

3 Յետ «Հանդէս Աւ» 1894, Թ. 2. էջ 36—39։

քերուան վրայոք: Ու քաղաքն, որուն հիմը դրաւ, եւ ոչ ան նորհմունքն ունեցաւ, որ իր նշխարհաները կարենայ իր ծոցն ընդունելու: Վիեննա, իր վախճանած տեղը թաղուեցաւ:

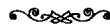
Իր մահուանը նախընթաց պատահարներուն եւ պարագայիցը վրայ ամենեւին տեղեկութիւն չունինք: «Դակիայի ժողովրդաց սկիզբն ու յառաջդիմութիւնը», գրոյն մատենագիրն, այնչափս կը յիշէ, որ Վիեննա, երբ իր ժողովրդեան համար արտօնութիւններ կը հոգար, ընդ կասկածանք թունաւորութեան վախճանեցաւ: Իսկ Ստեփ. Ռօշբա, որ Աքսենտիոսի ժամանակակից ու ընկեր էր, եւ անոր գործերն իր առջեւը բոլորովն ծանօթ էին, իւր՝ շատ խնամքով ժողոված ժամանակագրութեան մէջ գտնոք կ'ըսէ. 1715. Օգոստոսիս Վրժեսգուլ եպիսկոպոսն Ալաոյնոյ, առաջնորդն հայոց Պաւստիկանոյ, մարտի 10 վճարէ զինան իւր, ոչ առանց կասկածանք թունից... Ի հունգարացոց ի Վիեննա. ուր իւր զամն երիս յամնեցեալ վասն ընդունելոյ զբրիվիկէս ի կայսերէն հաստատելոյ զազատութիւն նորաշէն քաղաքին Սատուշկար (Կերլայ), որ այժմ՝ հայաքաղաք կոչի:»

Հայաքաղաքն ազգային մայր եկեղեցւոյն մէջ կեցած է իր կտակին մէջ ընդօրինակութիւնը, զոր 1715 մարտ 4ին գրած է: Ասոր մէջ՝ իր ստացուածոցը վրայք մանրամասն կարգաբար թիւնելոյ կ'ընէ ու կը սահմանէ, որ Կերլայի ջաղաքն ու կայուածը ծախուի եւ անկէ եկած գումարէն ամէն մէկ քահանայի հարկարկան ֆիորին տրուի: — Մասնաւորաց թողուցած գումարէն մնացած ստակը շորս հաւասար մաս բաժնուի եւ կենդանին եղբորն Ստեփանի ու երեք մեռնող եղբարցն որբերուն տրուի: Կը խնդրէ միանգամայն կապին մէջ հպատակներն. որ այն պարագերն, զորոնք իրենց գործքը յառաջ տանելու համար, Վիեննա՝ երեք տարուան մէջ ըրած է, հաւասարցնեն: — Ասկից զատ, ինչպէս ուրիշ տեղ ալ յիշած ենք, իրեն յայտրդ կը թողու զՍտեփ. Ռօշբա: «Առաջի Աստուծոյ կը յանձնեմ շեղի, կ'ըսէ, որ ամենիւր ժողովքն եւ խնդրէք հաւատոյ տարածման ժողովքն, որ ձեզի եպիսկոպոս ու փոխարքայ անուանէ զՎ. Տ. Ստեփանոս Ռօշբա: Աս մարդն ու իր գերեզմաններ լաւ կը ճանչնաք. այնպէս որ եթէ զձեզ զգին Ստեփ. Վարդապետէն, չէք կրնար ուրիշ մը գտնել, որ ձեզի արժանաւոր հովիւ ըլլայ: Եթէ — այսպէս կը շարունակուի կտակը — Ստեփ. Վար-

դապետ կ'ըլլայ իմ՝ յայտրդս, իրեն կը թողու՞մ երկու խաչ. մէկը՝ զոր վրաս կը կրնմ, առանց ակն պատուականի, մէկայլ՝ քարերով զարդարուած... ու երկու մատանի» Վերջապէս կ'որհնէ իւր ժողովուրդն ու կը յայտնէ թէ, առաջի Աստուծոյ, որը մտք, հաստատուն հաւատքով, ամուր յուսով եւ ճշմարիտ սիրով՝ ըստ մասին ինք, ըստ մասին — իւր անձին տկարութեանը համար, բայց իւր կամացը համեմատ — Թէոդորոս Պուզէսգուլ քահանան գրեց իր վերջին կամքը, զոր իւր սեպհական կնքով կնքած ու յատուկ ձեռամբն ստորագրած է: Թէ ուր տեղ թաղուած է եւ թէ ուր կը հանգչին իր մարմնոյն մնացորդները, չենք գիտեր: Ասոր վրայք յիշատակութիւն միայն Լուբաչի կ'ընէ, երբ կ'ըսէ թէ, զինք, Վիեննայի որդւման եղբարց եկեղեցին թաղած են:՝ — Սակայն առաւելից աղոթիք գորղն անձնաց գացած, ետեւէն ինկած ու ըննած է ասոր ստուգութիւնը, բայց առանց արգիւնելի: Վասն զի յիշեալ տարիներն այս տեղ մեռած ու թաղուածներուն մէջ զբարեխանին անունը գտած չէ: Հո՞մ ասանկ մեծ մարդու մը վախճանելուն ու թաղուելուն հետքերն ամենեւին չկան. ուր որ կրնար եւ պէտք էր, եթէ կրճին տարեգիրներուն մէջ ու եկեղեցւոյ որմերուն վրայ՝ ոչ, գտնէ անոր ստորերկրեայ դամբաններուն մէջ ըսն մը գտնուի:

Սգոյ հագուստ զգեցած Գրանսիւրանիոյ ազգայիններն՝ որոնք, յանձին Վրդարեանի չէ թէ միայն հովուապետին, այլ նաեւ խորհրդատունն ու ամէն գործերնուն յառաջապահն ու պաշտպանը կորսնցուցին... փնտուցին, բայց չգտան յայտրդ՝ որ նմանօրինակ զօրութեամբ ու հեղինակութեամբ անոր սկսած փրկական գործքը շարունակէ:

ՅՈՎՃ. ԱՆԾՅԻ

Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀՐԵՑՈՐԵՒՈՒԹԻՒՆԸ 1893 ՅԵՐԻՈՑ

Յաջորդ ցուցակս ալ այնպէս կազմուած է՝ ինչպէս նախընթաց տարիներու ցուցակները: Իրակատար ընել թէեւ բանացած ենք, բայց այժմու հանգամանաց մէջ գրեթէ անհնար եղած է ասոր հասնել: Վասն զի գրող միայն մի

¹ Sepultus est Viennae, in suburbio Leopoldino, in templo F. S. Joannis de Deo a Misericordia nuncupatorium. Hist. Armenorum. 42. 72.